

ภาคที่ ๓

พุทธปัญญากับการปรับเปลี่ยนชีวิตมนุษย์

(Buddhist Wisdom and Human Transformation)

พุทธปัญญา : การใช้เหตุผลเพื่อค้นหาความจริง

Buddhist Wisdom : Reasoning in Search of Truth

ดร. ประพนธ์ ศุภษร

Dr. Prapan Supasorn

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

การใช้เหตุผลเพื่อค้นหาความจริง คือการใช้พุทธปัญญาอันล้ำเลิศและละเอียดลึกซึ้งของพระพุทธเจ้าสมัยยังทรงเป็นพระสิทธัตถะ ในเบื้องต้นพระองค์ทรงใช้เหตุผลค้นหาความจริงตามแนวทางของศาสนาเซน ที่มีระบบคิดแบบตรรกที่ว่า “มนุษย์จะบรรลุความสุขต้องด้วยความทุกข์เท่านั้น” ผลปรากฏว่าเมื่อทดลองทำตามแล้วไม่ประสบความสำเร็จตามนั้น พระองค์จึงทรงเปลี่ยนแนวคิดใหม่คือใช้เหตุผลใหม่ว่า “มนุษย์อาจบรรลุความสุขด้วยความสุขก็ได้” ผลปรากฏว่าเมื่อเลิกทำทุกรกิริยา มาเดินทางสายกลางทำให้พระองค์ประสบความสำเร็จ บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ เข้าถึงความสุขอย่างยิ่งคือนิพพาน ชาวพุทธทั้งมวลจึงได้รับมรดกอันล้ำค่าจากการใช้เหตุผลครั้งนี้คือมีขณิกปฏิบัติอันเป็นหลักการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ เป็นคำสอนที่พัฒนาสติปัญญาของมวลมนุษยชาติ การคิดเชิงเหตุผลที่ละเอียด (โยนิโสมนสิการ) เข้าใจหลักอริยสัจ ๔ ที่มีความเป็นเหตุเป็นผลอย่างลึกซึ้ง เข้าใจหลักกรรมโดยความเป็นเหตุเป็นผล และเข้าใจปัจจุสมุพบาทที่แสดงเหตุและผลสืบเนื่องทั้งสายเกิดทุกข์ (สมุทวาร) และสายดับทุกข์ (นิโรธวาร) อย่างสมบูรณ์

Abstract

The reasoning in search of truth is using exceedingly profound intellect of Buddha in the time when he still be Siddhartha prince. In the first time, he seeks the truth through reason according to Jainism which systematically think like that “a human will achieve the happiness must with the suffering only”, when he tries to follow Jainism then he fails accordingly. He changes another idea by using new reason that “a human might achieve the happiness with the happiness”. When he cancels to practice in Self-mortification and starts to practice in the Middle Way (*Majjhimā paṭipadā*). He attained enlightenment became Buddha and find out the highest happiness as be known *Nibbāna*. *Majjhimā paṭipadā* is the principle of practice to the noble life and develop the intelligence of the human being, critical thinking (*Yonisomanasikāra*), and understand the Four Noble Truth deeply, the Law of Karma and understand *Paṭiccasamuppāda* which shows the cause and effect completely.

๑. บทนำ

การใช้เหตุผลเป็นลักษณะของการแสดงออกทางปัญญาที่สำคัญอย่างหนึ่งของมนุษย์ ด้วยเหตุว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสมองมากกว่าสัตว์ทั่วไป ซึ่งสมองนี้เป็นขุมกำลังความคิดที่สำคัญในการพัฒนาตน สังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้นสังคมมนุษย์จึงพัฒนาและเจริญมากกว่าและไปไกลกว่าสัตว์ทั้งหลายบนแผ่นดินโลกนี้ ยิ่งไปกว่านั้นพระพุทธศาสนาก็ได้ยืนยันว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนพัฒนาได้ และเมื่อฝึกฝนตนเองได้แล้วมนุษย์ก็จะประเสริฐยิ่งกว่าเทวดา เช่น พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์สาวก^๑ ความเป็นสัตว์ที่มีเหตุผลและมีสติปัญญา รู้จักการใช้เหตุผลนี้เอง เพลโตจึงได้กล่าวไว้ในเรื่องอูตมรัฐของเขาคความตอนหนึ่งว่า “มีพลังรากฐานสามประการที่จูงใจคน คือ พลังความปรารถนาหรือความอยาก จิตหรือกำลังขวัญ และเหตุผล แต่ละอย่างมีอยู่ในตัวคนทุกคน ในขนาดจำนวนต่างๆ กันไป”^๒ สังคมมนุษย์จะมีพลัง ๓ อย่างนี้เป็นแรงจูงใจเสมอ แต่เขาก็ยอมรับว่าพลังความปรารถนามักจะมีมากกว่าพลังอื่น สำหรับพลังเหตุผลแม้จะมีน้อยกว่าพลังอื่นแต่ก็เป็น

^๑ที่.ส. (ไทย) ๙/๒๓๗/๙๙, ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๐/๑๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐/๓๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๒/๒๕๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๔๕/๓๓๘.

^๒เอ็ม.เจ. ฮาร์มอน, *ความคิดทางการเมืองจากเพลโตถึงปัจจุบัน*, แปลโดย เสน่ห์ จามริก, (กรุงเทพมหานคร : คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, มปป.), หน้า ๔๔.

พลังสำคัญของคนชั้นปกครอง โดยที่เขาถือว่าเป็น “รูปขั้นสูงสุดของมนุษยภาพได้แก่บุคคลซึ่งความอยากและจิตอยู่ภายใต้ครอบงำของเหตุผล”^๓

ในด้านวิทยาศาสตร์ พบว่าสมองของมนุษย์แบ่งเป็น ๒ ซีก คือซีกขวาและซีกซ้าย โดยสมองซีกซ้ายทำหน้าที่ในเรื่องการใช้ภาษา การเขียนการอ่าน ทักษะด้านตัวเลข **การใช้เหตุผล** การควบคุม การพูด ทักษะด้านวิทยาศาสตร์ และการควบคุมการทำงานของมือขวา ส่วนสมองซีกขวาทำหน้าที่ในเรื่องความเข้าใจ การเห็นภาพสามมิติ ความรู้สึกดีมด้าต่อศิลปะ ความมีสุนทรีย์ระดับดนตรี เพลง การใช้จินตนาการในการดำเนินชีวิต และควบคุมการทำงานของมือซ้าย^๔ และนักจิตวิทยาการรับรู้ (Cognitive Psychologist) ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับการศึกษาวิจัยเรื่องสมองของมนุษย์ในเรื่องการใช้เหตุผลและการตัดสินใจว่า มนุษย์โดยมากมักใช้เหตุผลแบบนิรนัยและอุปนัย^๕ ดังนั้นการใช้เหตุผลจึงสำคัญและเป็นสิ่งที่พึงพัฒนาให้เจริญยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพื่อการดำเนินชีวิตและการตัดสินใจต่างๆ

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีคำสอนเกี่ยวกับการใช้เหตุผลมีหลายลักษณะ เช่น การใช้เหตุผลตอบปัญหาเรื่องกรรมเป็นอนัตตาอย่างไร แตกต่างจากกรรมของศาสนาพราหมณ์และเชนอย่างไร^๖ เมื่อพระพุทธศาสนาสอนว่าขันธ ๕ เป็นอนัตตาแล้วใครเป็นคนรับผลกรรม^๗ การใช้เหตุผลในการถามตอบเกี่ยวกับขันธ ๕ ตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์แก่ปัญจวัคคีย์^๘ ในอุปาสิทวาสูตร พระพุทธเจ้าทรงตอบปัญหาเรื่องกายกรรมและมโนกรรมอย่างไรไม่มีโทษมากกว่ากัน^๙ ในมหาตณหาสังขยสูตร ทรงใช้เหตุผลในกระบวนการปฏิบัติสมุปปาทตอบปัญหาเรื่องวิญญูณแก่สาติภิกษุ^{๑๐} การแสดงธรรมตามแนวอริยสัจ ๔ ที่มีลักษณะบอกเหตุและผล คือทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ นิโรธเป็นผล มรรคเป็นเหตุ^{๑๑} และในคัมภีร์กถาวัตถุ มีการตอบปัญหาเรื่องบุคคล ขันธ ๕ เป็นต้น ทั้งในแง่สมมติบัญญัติและปรมัตถบัญญัติ คัมภีร์นี้ให้นักวิชาการทางพระพุทธศาสนายอมรับกันว่าเป็นคัมภีร์ที่แสดงให้เห็นถึงการใช้เหตุผลอีกแบบหนึ่ง

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^๔ Sperry, R.W. Hemisphere, **Deconnection and unity in conscious awareness** (American Psychologist, 1968) pp. 23, 723-733, อ้างใน เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, **ลายแทงนักคิด**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : ซัคเซสมีเดีย, ๒๕๕๙), หน้า ๑๑.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^๖การทำกรรมและการเสวยผลกรรมตามลัทธิกรรมเก่าของศาสนาเชน ในเทวทหสูตร ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑-๒๐/๑-๒๘.

^๗ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๐/๑๐๒.

^๘วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๐-๒๓/๒๗-๓๐, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔-๙๖.

^๙ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๔/๖๑-๖๒.

^{๑๐}ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๙๙-๔๐๙/๔๓๐-๔๔๔.

^{๑๑}วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีคำสอนที่เกี่ยวกับการใช้เหตุผลตามที่กล่าวแล้ว แต่ในวงวิชาการ พระพุทธศาสนายังขาดหนังสือตำราและงานวิจัยในด้านการใช้เหตุผลทางพระพุทธศาสนาอยู่มาก และยังมีปัญหาในด้านความคิดและความเชื่อมากมายว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เน้นการปฏิบัติเพื่อเป้าหมายคือนิพพานการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง จึงไม่ควรตีความไปในด้านปรัชญาและการโต้ว่าทะเลวเรื่องโลกและจักรวาล อันเป็นเหตุให้เสียเวลาและเปล่าประโยชน์ ความเชื่อและวิธีคิดอย่างนี้ผู้เขียนไม่ปฏิเสธ หากแต่ต้องการให้ความจริงแห่งคำสอนที่ซ่อนอยู่ในคัมภีร์ได้รับการนำมาเผยแผ่ในรูปของการวิเคราะห์วิจัย ผ่านกระบวนการกลั่นกรองจากผู้รู้ ซึ่งจะทำให้พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มั่นคงและแข็งแกร่งทั้งด้านหลักคำสอนที่เป็นแนวปฏิบัติและคำสอนที่เป็นแนวความคิดเชิงเหตุผลทางปรัชญา

ด้วยเหตุผลที่กล่าวมา ผู้เขียนมองว่าการที่พระพุทธศาสนามีการสอนธรรมและตอบปัญหาต่างๆ ได้อย่างชัดเจนมีผู้ยอมรับนับถือและปฏิบัติตามหลักคำสอนเป็นจำนวนมากนั้น น่าจะมีการนำหลักตรรกมาประกอบการใช้เหตุผลด้วย แม้จะปรากฏข้อความว่าพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธตรรกว่า “ธรรม (คือปฏิจลสมุปบาท) ที่เราได้บรรลุแล้วนี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก”^{๑๒} และ “อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรก... เพราะการอนุমান ...ด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล”^{๑๓} ก็จริง แต่ก็ทรงปฏิเสธเฉพาะในแง่ของการนำตรรกมาคิดเพื่อให้บรรลุหรือเข้าถึงหลักปฏิจลสมุปบาทซึ่งเป็นธรรมแสดงรายละเอียดของอริยสัจ ๔ โดยปราศจากการปฏิบัติเท่านั้น ไม่ปรากฏว่าทรงห้ามการนำตรรกมาใช้ในการอธิบายหลักพุทธธรรมหรือใช้ในการปรับวาท (วาทะหรือแนวคิดที่ขัดแย้งต่อหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา) แต่อย่างใด

ในแง่ที่ทรงปฏิเสธการนำตรรกมาคิดเพื่อบรรลุธรรมนั้น เมื่อศึกษาเรื่องปฏิจลสมุปบาทจะเห็นว่าเรื่องนี้มีความละเอียดลึกซึ้งมาก และเราไม่สามารถนำตรรกมาใช้ขบคิดกับเรื่องนี้ได้ เช่น เรื่องเจตนาหรือกรรม (หรือสังขาร) ซึ่งเป็นเรื่องหนึ่งในกระบวนการปฏิจลสมุปบาท เราไม่สามารถนำตรรกมาคิดได้เลยว่า คนทำกรรมอย่างนี้แล้วจะได้รับผลเมื่อใด เป็นกรรมประเภทใด เกิดจากเจตสิกอะไรบ้าง สัมปยุตต์กับกรรมอะไรบ้าง กล่าวได้ว่าเรื่องนี้เกินวิสัยหรือเกินขอบเขตที่ตรรกจะค้นหาได้ ดังนั้นผู้เขียนจึงมองว่าการปฏิเสธนี้น่าจะเป็นการปฏิเสธเฉพาะเรื่องนี้เท่านั้นไม่น่าจะรวมถึงการเผยแผ่ศาสนาหรือการแสดงธรรมเพื่อให้เข้าใจ เพราะพระพุทธเจ้าก็ทรงยอมรับความแตกต่างของเวไนยสัตว์ว่าบางพวกมีสติปัญญาไว พอยกหัวข้อก็รู้ได้ทันที (อุคฆมิทัญญู) เช่น กลุ่มปัญญาวัคคีย์ และพระอัครสาวก บางพวกต้องอธิบายเสริม (วิปจิตัญญู) จึงเข้าใจ และบางพวกต้องยกตัวอย่างยกเหตุผลมาเสริมจึงรู้และเข้าใจได้ (เนยยยะ) ความแตกต่างของเวไนยสัตว์นี้เองทำให้การสอนโดยใช้เหตุผลมีความจำเป็น

^{๑๒}วิ.ม.(บาลี) ๔/๗/, วิ.ม.(ไทย) ๔/๗/๑๑.,ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖.

^{๑๓}อ.จ. ติก.(บาลี) ๒๐/๖๖-๖๗/, .อ.จ. ติก.(ไทย) ๒๐/๖๖-๖๗/๒๕๗-๒๖๔.

มากในยุคหลังพุทธกาล เช่น ในสมัยทำสังคายนาครั้งที่ ๓ (ประมาณ พ.ศ. ๓๐๐) คัมภีร์ที่สะท้อนถึงความสำคัญในการใช้เหตุผลเชิงตรรกในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคนี้ก็คือกถาวัตถุซึ่งจะได้ศึกษาต่อไป แม้ในยุคของพระพุทธศาสนามหายาน (ประมาณ พ.ศ. ๖๐๐) การใช้เหตุผลเชิงตรรกมีความสำคัญไม่น้อยเช่นกัน

ในแง่ของคำสอน เมื่อพิจารณาตามหลักปัจจุสมุปบาทหรือที่ปัจจุยตาจะเห็นว่าเป็นกฎแห่งเหตุและผล เช่น อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดผลคือสังขาร สังขารเป็นเหตุให้เกิดผลคือวิญญาณ เป็นต้น^{๑๔} หากมองในแง่ของอริยสัจ สมุทัยเป็นเหตุ ทุกข์เป็นผล มรรคเป็นเหตุ นิโรธเป็นผล ดังนั้นลักษณะของคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นลักษณะคำสอนแบบเหตุผล ด้วยคำสอนแบบมีเหตุผลนี้เองทำให้ผู้ฟังไตร่ตรองตามปฏิบัติตามจะรู้แจ้งเห็นจริงได้ เช่น พระสารีบุตรบรรลุโสดาบันด้วยการฟังธรรมแนวเหตุผลนี้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระสมณะมีปกติกล่าวอย่างนี้”^{๑๕} จะเห็นได้ว่าคำสอนที่มีลักษณะเป็นเหตุและผลทำให้ผู้ฟังใคร่ครวญแล้วเกิดสติปัญญาได้

จุดเริ่มของการใช้เหตุผลแนวพุทธ อาจศึกษาได้จากคำสนทนาของพระพุทธสาวก เช่น พระมหาโกณฑัญญะถามพระสารีบุตรว่า “บุคคลที่เรียกว่ามีปัญญาเพราะเหตุไร” พระสารีบุตรตอบว่า “บุคคลผู้ไม่รู้ซัดอริยสัจ ๔ เรียกว่ามีปัญญาเพราะเหตุไร” “แล้วที่เรียกว่ามีปัญญาเพราะเหตุอะไร” “ที่เรียกว่ามีปัญญาเพราะรู้ซัดอริยสัจ ๔ ปัญญาและวิญญาณ รวมกันหรือแยกกัน สามารถแยกแยะได้หรือไม่ บัญญัติหน้าที่ต่างกันได้หรือไม่”^{๑๖} ลักษณะการถามตอบของพระเถระทั้งสองเป็นวิธีการเชิงตรรกทำให้เกิดปัญญา ซึ่งเป็นการตั้งคำถามในเชิงเหตุผลและตอบในเชิงเหตุผลอันเป็นลักษณะเฉพาะของพระพุทธศาสนา และในอนุमानสูตร พระโมคคัลลานะแนะนำให้ภิกษุทั้งหลายอนุমানตนเองกับผู้อื่นว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ในธรรม ๑๖ ประการ นั้น ภิกษุควรอนุমানตนเองอย่างนี้ว่า บุคคลผู้มีความปรารถนาที่เป็นบาป...ย่อมไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงเป็นเช่นนั้น เราก็คงไม่เป็นที่รักที่พอใจของคนเหล่านั้น”^{๑๗} จะเห็นได้ว่าการอนุमानเป็นวิธีการหนึ่งของเหตุผล หากแต่ในที่นี้เป็นการอนุमानเพื่อจะพัฒนาตนเองให้เป็นคนดีเป็นที่รักของคนเหล่านั้น

ต่อมาการใช้เหตุผลถือว่าเป็นวิธีการสำคัญอย่างหนึ่งที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา โดยเฉพาะคัมภีร์กถาวัตถุ คัมภีร์นี้ได้บันทึกวิธีการใช้เหตุผลของพระสาวกในพระพุทธศาสนาสมัยหลังพุทธกาล (คือช่วงสังคายนาครั้งที่ ๓) ไว้อย่างละเอียดสมบูรณ์กว่าคัมภีร์เล่มอื่น

^{๑๔} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๑๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๘-๔๘๙.

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๓/๑๘๐.

(หมายถึงพระไตรปิฎกที่เหลืออีก ๔๔ เล่ม) จากหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์นี้เองเราพอจะทราบที่มาที่ไปและเนื้อหาโดยสังเขปว่า พระพุทธศาสนาเถรวาทยุคหนึ่งกำลังถูกรุมล้อมจากลัทธินิกายอื่นและถูกทำลายทางหลักธรรมอย่างมาก ซึ่งความทำลายดังกล่าวเป็นผลพวงมาตั้งแต่หลังสังคายนาครั้งที่ ๒ พระพุทธศาสนาได้แตกเป็นนิกายน้อยใหญ่ถึง ๑๘ นิกาย หลักธรรมที่นิกายอื่นหยิบยกมาถามมากเป็นพิเศษคืออนัตตา กรรม ผลของกรรม วิญญาณ และขันธ ๕ จะเห็นได้จากปัญหาเรื่องแรกที่คัมภีร์กถาวัตถุพยายามตอบคือเรื่องบุคคล (หรือบุคคลกถา บาลี)^{๑๘} วิธีการตอบปัญหาเรื่องนี้ดำเนินไปในลักษณะถามตอบอย่างเป็นขั้นตอน โดยเริ่มจากการถามตอบขั้นพื้นฐานไปจนถึงขั้นละเอียดลุ่มลึก ซึ่งฝ่ายปรวาท^{๑๙} กับฝ่ายสกวาทที่ผลัดกันถามตอบปัญหาอย่างชนิดที่ฝ่ายไหนเหตุผลหนักแน่นก็เป็นฝ่ายชนะ ฝ่ายไหนที่เหตุผลไม่หนักแน่นก็พ่ายแพ้ไป การชนะหรือพ่ายแพ้มีความสำคัญมากเพราะนั่นคือความดำรงมั่นหรือล่มสลายแห่งลัทธินิกายของตน

การใช้เหตุผลแบบนี้จึงเป็นเสมือนปราการที่มีไว้สำหรับปกป้องศาสนธรรมของพระพุทธศาสนาในยุคหลังพุทธกาลที่มีความโดดเด่น แม้ว่าจะเป็นการที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุนให้พระสาวกนำไปใช้เพื่อเข้าถึงความจริงก็ตาม แต่ในแง่ของความเป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์สำหรับเผยแพร่ธรรมปกป้องธรรมแล้วพระพุทธองค์คงไม่ปฏิเสธเพราะเกิดผลดีมากกว่าเสีย และวิธีการดังกล่าวก็เป็นที่ยอมรับทางพระพุทธศาสนาเถรวาท และได้รับการบันทึกว่าเป็นพระไตรปิฎกเล่มหนึ่งในบทความนี้ผู้เขียนเห็นว่า ควรที่จะได้มีการศึกษาวิเคราะห์การใช้เหตุผลในทางพระพุทธศาสนา เพื่อนำไปสู่การประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องและเหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบันต่อไป

๒. ความหมายของการใช้เหตุผลโดยทั่วไป

การใช้เหตุผล มีท่านผู้รู้และตำราวิชาการให้ความหมายและนิยามศัพท์ไว้ไม่ต่างกันมากนัก ความหมายและนิยามศัพท์ดังกล่าวนี้แปลมาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า “ตถก” และภาษาสันสกฤตแปลมาจากคำว่า “ตรรก” ในภาษาไทยนิยมใช้ในรูปของสันสกฤต คือ “ตรรก” และมักจะเทียบเคียงกับภาษาอังกฤษ คือ Logic ดังจะเห็นได้จากตำราและทัศนะของผู้รู้ดังต่อไปนี้

^{๑๘}ดูรายละเอียดใน อภิ.ก.(บาลี) ๓๗/๑-๑๓๘/๑-๖๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๑-๑๓๘/๑-๑๐๘.

^{๑๙}ในคัมภีร์กถาวัตถุ กล่าวถึงกลุ่มภิกษุที่ถามตอบปัญหา ๒ กลุ่มใหญ่ๆ คือปรวาทิและสกวาทิ ปรวาทิหมายถึงภิกษุในนิกายวัชชีปัตตกะ นิกายสมัตติยะ และพวกอัญญเดียรถีย์ที่ถือสัสตวาทะ (อภิ.ปญจ.อ.(บาลี) ๑/๑๒๙) ส่วนสกวาทิหมายถึงนิกายเถรวาทที่ยึดหลักคำสอนเดิม ไม่มีการประยุกต์เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมหรือตัดทอนพระพุทธพจน์ (วิมตี.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๘)

ราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายของ “การใช้เหตุผล” ผ่านรากศัพท์ภาษาบาลีและสันสกฤตว่า ตรรก, ตรรกะ (ตักก) (แบบ) เป็นคำนาม หมายถึง ความตรึก, ความคิด (สันสกฤตมาจาก ตรก, บาลีมาจาก ตก) และนำเอาคำว่า “วิทยา” มาต่อท้ายคำว่า “ตรรก” จึงเป็น ตรรกวิทยา (ถ้าต่อแบบภาษาบาลีเป็น ตกทวิชชา หรือ ตักกทวิชชา) เป็นคำนามหมายถึงตรรกศาสตร์ ซึ่งเป็นปรัชญาสาขาหนึ่งว่าด้วยการคิดหาเหตุผลว่าจะสมเหตุสมผลหรือไม่ บางครั้งก็ใช้คำว่า ตรรกวิทยา แทน และตรงกับภาษาอังกฤษว่า Logic^{๒๐} จากความหมายและนิยามศัพท์ของราชบัณฑิตยสถานจะเห็นลักษณะ ๒ อย่างคือ (๑) เรื่องความคิดและความตรึกตรองของมนุษย์ (๒) เรื่องของศาสตร์ที่เกี่ยวกับเหตุผล อันเป็นศาสตร์แขนงหนึ่งของวิชาปรัชญา

ขุนประเสริฐ คุปมาตรา ให้ความหมายของ “การใช้เหตุผล” จากคำ “ตรรกวิทยา” ดังนี้ ตรรกวิทยา ว่าด้วยเงื่อนไขและกฎเกณฑ์ต่างๆ ซึ่งจะต้องใช้ในการคิดหรือตรึกตรองหาเหตุผลอย่างถูกต้อง^{๒๑} จากความหมายนี้ทำให้เราเห็นลักษณะเฉพาะของการใช้เหตุผลว่าต้องดำเนินการไปตามเงื่อนไขและกฎเกณฑ์หรือจะเรียกว่า การใช้เหตุผลต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่วางไว้จึงจะได้ข้อสรุปหรือความจริงที่ต้องการแสวงหา

ศาสตราจารย์พิเศษจำนงค์ ทองประเสริฐ ให้ความหมายของ “การใช้เหตุผล” (ตรรก) คล้ายกับราชบัณฑิตยสถาน และได้นำคำว่า “ศาสตร์” มาต่อท้าย “ตรรก” สมรสเป็น ตรรกศาสตร์ (Logic) แล้วให้ความหมายว่า “ศาสตร์ว่าด้วยกฎแห่งความคิด (Science of Law of Thought)” และได้อธิบายความต่อไปว่า บทนิยามนี้แม้ว่าจะให้ร่องรอยคุณลักษณะสามัญของวิชาตรรกศาสตร์อยู่บ้าง แต่ก็ยังไม่แน่นอนนัก เพราะความคิดเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งที่นักจิตวิทยาศึกษาอยู่ และกระบวนการทางจิตนี้ก็ไม่ใช่วัตถุประสงค์ของนักตรรกศาสตร์ที่จะศึกษา อีกทั้งความคิดของคนในการดำเนินชีวิตประจำวันก็ไม่จำเป็นต้องใช้เหตุผลเสมอไป อีกความหมายหนึ่ง ตรรกศาสตร์เป็นศาสตร์ว่าด้วยการให้เหตุผล การให้เหตุผลเป็นการคิดที่ก่อให้เกิดบทสรุป ซึ่งได้มาจากข้อตั้ง หรือข้ออ้าง หรือข้อเสนอ (Premises) นักตรรกศาสตร์จะเกี่ยวข้องเฉพาะกับความถูกต้องแห่งกระบวนการที่สำเร็จเรียบร้อยแล้วเท่านั้น^{๒๒} จะเห็นได้ว่าความหมายของตรรกะที่ศาสตราจารย์พิเศษจำนงค์ ทองประเสริฐ ให้ไว้ก็ยังเป็นเรื่องของกระบวนการคิดตามกฎเกณฑ์ ซึ่งความหมายนี้เกี่ยวโยงไปถึงวิชาจิตวิทยา แต่เส้นแบ่ง

^{๒๐}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พ.ศ.๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), หน้า ๔๒๕.

^{๒๑}อ้างใน จำนงค์ ทองประเสริฐ, ตรรกศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗.

^{๒๒}จำนงค์ ทองประเสริฐ, ตรรกศาสตร์, หน้า ๔-๕.

ของตรรกะอยู่ที่ความถูกต้องแห่งกระบวนการคิดที่ได้ข้อสรุปแล้วเท่านั้น จะไม่สนใจกระบวนการคิดที่เป็นจิตสำนึกหรือจิตใต้สำนึกเหมือนจิตวิทยา

ศาสตราจารย์กิริติ บุญเจือ ให้ความหมายของ “การใช้เหตุผล” ไว้ว่า ตรรกวิทยา (logic) คือวิชาว่าด้วยกฎเกณฑ์การใช้เหตุผล มาจากรากศัพท์ภาษากรีกว่า logos แปลว่าคำพูด (word) และได้อธิบายเพิ่มเติมว่า นักปรัชญาจำนวนมากถือว่า ตรรกวิทยาเป็นเครื่องมือของปรัชญา หรือเป็นประตูนำเข้าสู่วิชาปรัชญา ทั้งนี้ก็เพราะว่าผู้ที่ศึกษาปรัชญาให้เข้าใจได้ จำต้องรู้กฎเกณฑ์การใช้เหตุผลเสียก่อน มิฉะนั้นจะเข้าใจประเด็นปัญหาของปรัชญาให้ถ่องแท้ไม่ได้^{๒๓} จากความหมายดังกล่าวนี้ทำให้เราทราบว่าการใช้เหตุผลเป็นเครื่องมือสำคัญในการแสวงหาความจริงของวิชาปรัชญาที่จะขาดเสียมิได้ เหมือนชาวประมงที่ต้องการจับปลาจะต้องมีแหหรืออวนที่มีประสิทธิภาพจึงจะสามารถจับปลาได้

อนึ่ง เจ้าชายสิทธัตถะในสมัยที่ยังทรงเป็นพระราชกุมารทรงมีความคิดในเชิงเหตุผลจากการสดับคำที่เป็นคาถาว่า “หญิงใดเป็นมารดาของพระกุมารนี้ หญิงนั้นดับทุกข์ได้ ชายใดเป็นบิดาของพระกุมารนี้ ชายนั้นดับทุกข์ได้ พระกุมารนี้เป็นพระสวามีของหญิงใด หญิงนั้นดับทุกข์ได้” นี้แล้วทรงดำริว่า พระนางก็สาโคตมีนี้ตรัสอย่างนี้ว่า หทัยของมารดา หทัยของบิดา หทัยของภริยา ดูเห็นอรรถภาพเห็นปานนี้อยู่ ย่อมดับทุกข์ได้ เมื่ออะไรหนอดับ หทัยจึงชื่อว่าดับทุกข์ได้ ที่นั่น พระโพลีสถ์ผู้มีน้ำพระทัยคลายกำหนดแล้วในกิเลสทั้งหลายได้ทรงมีพระดำริว่า เมื่อไฟคืออรคาจะดับ ขึ้นชื่อว่าความดับทุกข์ก็มีได้ เมื่อไฟคือโทสะดับ ขึ้นชื่อว่าความดับทุกข์ก็มีได้ เมื่อไฟคือโมหะดับ ขึ้นชื่อว่าความดับทุกข์ ก็มีได้ เมื่อความเร่าร้อนทั้งหลายในกิเลสทั้งปวงมีมานะและทิฏฐิเป็นต้น ดับแล้วขึ้นชื่อว่าความดับทุกข์ก็มีได้^{๒๔}

วคิน อินทสระ ได้กล่าวถึงตรรกศาสตร์พุทธศาสนาไว้ว่า ตรรกศาสตร์พุทธศาสนา (Buddhist Logic) ก็คือตรรกศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์อันมีพื้นฐานอยู่ที่แนวคิดของปราชญ์ฝ่ายมหายาน ซึ่งท่านเหล่านั้นต้องการอธิบายหลักพระพุทธศาสนาโดยวิธีตรรกศาสตร์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ตรรกศาสตร์พุทธศาสนาเป็นการอธิบายหลักธรรมของพระพุทธเจ้าหรือหลักธรรมทางพุทธศาสนาด้วยวิธีการแห่งตรรกศาสตร์ หรือนำเอาหลักตรรกศาสตร์มาช่วยในการอธิบายหลักธรรมทางพุทธศาสนานั้นเอง^{๒๕} ทักษะของอาจารย์วคิน อินทสระคือตรรกเป็นเครื่องมืออธิบายธรรมให้กระจ่างชัดขึ้นในแง่เหตุและผล ซึ่งเป็นท่าทีที่แสดงให้เห็นการยอมรับและเปิดกว้างทางวิชาการ

^{๒๓}ศาสตราจารย์ กิริติ บุญเจือ, **ตรรกวิทยาทั่วไป**, (กรุงเทพฯพมทานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๒)

หน้า ๑.

^{๒๔}พ.ช.อ.(บาลี) ๑/๙๑.

^{๒๕}วคิน อินทสระ, **ตรรกศาสตร์พุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯพมทานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๘),

หน้า ๒๔.

จากที่กล่าวมาจึงพอสรุปความหมายของการใช้เหตุผลได้ว่า การใช้เหตุผล หมายถึง การคิดที่มีระเบียบกฎเกณฑ์ การตรikirตรงอย่างมีเหตุผลเป็นศาสตร์อย่างหนึ่งของวิชาปรัชญาเพื่อเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความรู้ที่แท้จริง

๓. ความหมายของการใช้เหตุผลในพระพุทธศาสนา

การใช้เหตุผล (Reasoning) ในพระไตรปิฎกกล่าวไว้ว่าความหมายมี ๒ ลักษณะ คือ

๑) การใช้เหตุผลแบบโลกีย์ปัญญา คือ การคิด การพิจารณา การตรikirตรงใช้เหตุผลเพื่อค้นหาความจริง ซึ่งในบทความนี้จะเน้นการใช้เหตุผลในสมัยที่เจ้าชายสิทธัตถะยังไม่ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

๒) การใช้เหตุผลแบบโลกุตตรปัญญา หมายถึงการคิด การพิจารณา การตรikirตรงการใช้ถ้อยคำที่มีลักษณะเป็นเงื่อนไขในเชิงเหตุและผลเพื่อสื่อความหมายของคำสอนและตอบปัญหาต่างๆ ให้ผู้ฟังไตร่ตรองตามจนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทางกาย วาจาหรือใจ และทำให้เกิดผลประจักษ์ด้านความคิดและการกระทำทางกายวาจาในทางวินัยนี้จะเน้นการใช้เหตุผลในสมัยที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว

๑) **การใช้เหตุผลแบบโลกีย์ปัญญา** การใช้เหตุผลนี้มีร่องรอยการใช้มาตั้งแต่สมัยที่พระองค์ยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ โดยเจ้าชายได้ทรงสดับภษิตของพระนางกิสาคโคตมิแล้วทรงดำริว่า “พระนางกิสาคโคตมินี้ตรัสอย่างนี้ว่า หทัยของมารดา หทัยของบิดา หทัยของปชชาติ ดูเห็นอัทภาพเห็นปานนี้อยู่ ย่อมดับทุกข์ได้ เมื่ออะไรหนอดับ หทัยจึงชื่อว่าดับทุกข์ได้” จากนั้น พระโพธิสัตว์ทรงดำริต่อไปว่า เมื่อไฟคือราคะดับ ขึ้นชื่อว่าความดับทุกข์ก็มีได้ เมื่อไฟคือโทสะดับ ขึ้นชื่อว่าความดับทุกข์ก็มีได้ เมื่อไฟคือโมหะดับ ขึ้นชื่อว่าความดับทุกข์ ก็มีได้ เมื่อความเร่าร้อนคือกิเลสทั้งปวงมีมานะและทิฏฐิเป็นต้นดับแล้วขึ้นชื่อว่าความดับทุกข์ก็มีได้ พระนางให้เราได้ฟังคำที่ดี ความจริงเราก็กำลังเกี่ยวแสวงหา นิพพานอยู่ เราควรจะทิ้งขรवासออกไปบวชและแสวงหานิพพานเสียวันนี้ทีเดียว^{๒๖} นอกจากนี้ยังปรากฏการคิดเชิงเหตุผลหลายแห่ง เช่น

ในโคตมสูตรพระพุทธเจ้าได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก่อนแต่ตรัสรู้เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ได้มีความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า โลกนี้ถึงความดับแค่นั้นจึงเกิดแก่ตายจืดและอุบัติ ก็บุคคลไม่รู้อุบายสลัดออกจากทุกข์คือขราและมรณะนี้เมื่อไร จึงจะพ้นจากทุกข์คือขราและมรณะนี้ได้”^{๒๗} จะเห็นได้ว่า ความคิด ความดำริ ความสงสัยทั้งหลายของพระองค์เป็นเรื่องเกี่ยวกับความทุกข์คือการเกิดแก่เจ็บตายและการเกิดใหม่ ซึ่งล้วนเป็นความคิดในเชิงเหตุผล ความคิดในเชิงเหตุผลนี้เป็นระบบและมีความละเอียดมากขึ้น เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงดำริโยงกับคุณ (อัสสาท)

^{๒๖} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๑/๙๑-๙๒.

^{๒๗} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕-๑๖.

โทษ (อาทินวะ) และการสลัดออก (นิสสรณะ) จากธาตุ ๔ คือ ปลฐวิธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุและ วาโยธาตุ ดังที่พระองค์ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

ภิกษุทั้งหลายก่อนแต่ตรัสรู้เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ได้มีความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า อะไรเป็นคุณอะไรเป็นโทษของปลฐวิธาตุ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากปลฐวิธาตุ อะไรเป็นคุณอะไรเป็นโทษของอาโปธาตุ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากอาโปธาตุ อะไรเป็นคุณอะไรเป็นโทษของเตโชธาตุ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากเตโชธาตุ อะไรเป็นคุณอะไรเป็นโทษของวาโยธาตุ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากวาโยธาตุ เราได้เห็นมีความดำริว่าสุขโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยปลฐวิธาตุนี้เป็นคุณของปลฐวิธาตุ ปลฐวิธาตุเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรผันเป็นธรรมดานี้เป็นโทษของปลฐวิธาตุ ธรรมเป็นที่กำจัด ฉันทราคะธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในปลฐวิธาตุนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากปลฐวิธาตุ สุขโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยอาโปธาตุ ... สุขโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยเตโชธาตุ ... สุขโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยวาโยธาตุ ... นี้เป็นคุณของวาโยธาตุ วาโยธาตุเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรผันเป็นธรรมดานี้เป็นโทษของวาโยธาตุ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในวาโยธาตุนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากวาโยธาตุ ภิกษุทั้งหลายตราบไธเรายังไม่รู้คุณโดยความเป็นคุณโทษโดยความเป็นโทษและเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ ประการนี้ ตามความเป็นจริง ตรานั่นเราก็ ปฏิญาณไม่ได้ว่าเป็นผู้ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก...เมื่อใดเรารู้คุณโดยความเป็นคุณโทษโดยความเป็นโทษและเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ ประการนี้ตามความเป็นจริงเมื่อนั้นเราจึงปฏิญาณได้ว่าเป็นผู้ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก...อนึ่ง ญาณและทัสสนะ^{๒๘} เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่าวิมุตติของเราไม่กำเริบชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายบัดนี้ภาพใหม่ ไม่มีอีก^{๒๙}

ในโพธิราชกุมารสูตร พระพุทธเจ้าได้สนทนากับโพธิราชกุมารในเชิงเหตุผลเกี่ยวกับการแสวงหาทางอันประเสริฐคือความสงบอย่างยิ่งซึ่งโพธิราชกุมารได้กราบทูลว่า **บุคคลจะไม่ประสบความสำเร็จด้วยความสุขแต่บุคคลจะประสบความสำเร็จด้วยความทุกข์เท่านั้น** พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ทรงเคยมีแนวคิดเช่นนี้เหมือนกัน ดังนั้นพระองค์จึงได้ออกผนวชตั้งแต่ยังเป็นหนุ่มแข็งแรงมีเกศาดำสนิทอยู่ในปลฐมว้ย เมื่อพระราชมารดาและพระราชบิดาไม่ทรงปรารถนาจะให้ผนวชมีพระพักตร์นองด้วยน้ำพระเนตรทรงกันแสงอยู่ จึงโกนผมและหนวดนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ออกจากวังบวชเป็นบรรพชิตได้เข้าไปหาอาฬารดาบสกาลามโคตรเพื่อประพาศพิตรพรมจรรย์^{๓๐}

^{๒๘} ญาณและทัสสนะในที่นี้หมายถึงปัจเจกขณญาณคือญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนมรรคผลกิเลสที่ละได้แล้วและนิพพาน (ส.นิ.อ.(ไทย)๒/๑๑๖/๑๗๓)

^{๒๙} ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๕/๒๐๖.

^{๓๐} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๖-๓๒๗/๓๙๔-๓๙๕.

ข้อความที่ว่า บุคคลจะไม่ประสบความสำเร็จด้วยความสุข แต่จะประสบความสำเร็จได้ด้วยความสุขเท่านั้น เมื่อพิจารณาในแง่ของการใช้เหตุผลหรือตรรกแล้ว โปธิราชกุมารอาจได้รับแนวคิดนี้มาจากนิครนถ์ หรือศาสนาเซน เพราะเซนเน้นการบำเพ็ญตบะ การทรมานร่างกายให้ได้รับทุกข์อย่างแสนสาหัสจึงจะสามารถหลุดพ้นได้ การมีความคิดที่จำกัดว่า จะต้องบำเพ็ญตบะเท่านั้นจึงจะประสบความสำเร็จได้ นับว่าเป็นการใช้เหตุผลที่สุดโต่งไปอีกด้านหนึ่ง ขณะที่พระพุทธเจ้าเองก็ทรงยอมรับว่า เคยมีแนวคิดอย่างนี้เหมือนกัน เมื่อนำแนวคิดนี้มาเป็นฐานในการแสวงหาความจริงจนกระทั่งนำไปสู่การทรมานตนอย่างอุกฤษฏ์จนเกือบเอาชีวิตไม่รอดยังไม่ประสบความสำเร็จ พระองค์จึงเปลี่ยนแนวคิดใหม่ตั้งข้อความในพระสูตรตอนหนึ่งว่า

ราชกุมารอาตมภาพนั้นมีความดำริว่า “สมณะหรือพรหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอดีตเสวยทุกข์เวทนากล้าแข็งหยาบเผ็ดร้อนที่เกิดขึ้นเพราะความเพียร ทุกขเวทนานั้นอย่างยิ่งก็เพียงเท่านี้ไม่เกินกว่านี้ไป สมณะหรือพรหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอนาคตเสวยทุกข์เวทนากล้าแข็งหยาบเผ็ดร้อนที่เกิดขึ้นเพราะความเพียร ทุกขเวทนานั้นอย่างยิ่งก็เพียงเท่านี้ไม่เกินกว่านี้ไป สมณะหรือพรหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในปัจจุบันเสวยทุกข์เวทนากล้าแข็งหยาบเผ็ดร้อนที่เกิดขึ้นเพราะความเพียร ทุกขเวทนานั้นอย่างยิ่งก็เพียงเท่านี้ไม่เกินกว่านี้ไป แต่เรายังมิได้บรรลุญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถพิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ด้วยทุกกรกิริยาอันเผ็ดร้อนนี้ จะพึงมีทางอื่นเพื่อการตรัสรู้บ้างไหม” อาตมภาพจึงมีความดำริว่า “เราจำได้อยู่เมื่อคราวงานของท้าวสักกาทิบัติซึ่งเป็นพระราชบิดาเรานั่งอยู่ที่ใต้ต้นหว่าอันร่มเย็นได้สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ทางนั้นพึงเป็นทางแห่งการตรัสรู้หรือหนอ” อาตมภาพมีความรู้แจ้งที่ตามระลึกด้วยสติว่า “ทางนั้นเป็นทางแห่งการตรัสรู้” อาตมภาพจึงมีความดำริว่า “เรากลัวความสุขที่เว้นจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายหรือ” อาตมภาพก็ดำริว่า “เราไม่กลัวความสุขที่เว้นจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายเลย” ราชกุมารอาตมภาพจึงมีความดำริต่อไปว่า “เราผู้มีกายชubbพอมมากอย่างนี้จะบรรลุความสุขนั้นไม่ใช่ทำได้ง่ายเลย ทางที่ดีเราควรกินอาหารหยาบคือข้าวสุกและขนมกุมมาส” อาตมภาพก็ฉันอาหารหยาบคือข้าวสุกและขนมกุมมาส ครั้งนั้นภิกษุปัญจวัคคีย์เฝ้าบำรุงอาตมภาพด้วยหวังว่า “พระสมณโคตมบรรลุธรรมได้จักบอกธรรมนั้นแก่เราทั้งหลาย” เมื่อใดอาตมภาพฉันอาหารหยาบคือข้าวสุกและขนมกุมมาสเมื่อนั้นภิกษุปัญจวัคคีย์นั้นก็เฝ้าหน้าจากไปด้วยเข้าใจว่า “พระสมณโคตมมักมากคลายความเพียรเวียนมาเพื่อความเป็นผู้มักมากเสียแล้ว” ราชกุมารอาตมภาพฉันอาหารหยาบให้ร่างกายมีกำลังสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มี วิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่เพราะวิตก วิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานมีความผ่องใสในกาย ในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไปมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอรិยะทั้งหลายสรรเสริญว่า “มีอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข” เพราะละสุขและทุกข์ได้เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขมี

สติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่^{๓๑}

จะเห็นได้ว่า การมีความคิดเชิงเหตุผลที่ผิดทาง ทำให้พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญทุกกรกิริยานานถึง ๖ ปี แต่เมื่อเปลี่ยนแนวคิดแบบใหม่ หรือใช้เหตุผลแบบใหม่ คือ บุคคลสามารถประสบความสุขด้วยความสุขก็ได้ ดังนั้น พระองค์จึงได้สอนให้สาวกเว้นจากอัตตภิสมถานุโยคเป็นครั้งแรก เพื่อลดความเนิ่นช้าในการบรรลุธรรม และด้วยวิธีการปฏิบัติแบบพระองค์นี้เป็นการสวนกับกระแสแนวคิดของเซนและพราหมณ์หลายสำนัก ทำให้พระพุทธองค์ถูกต่อต้าน แม้กระทั่งปัญจวัคคีย์เองก็ต่อต้าน แสดงให้เห็นว่าความคิดแบบเซน หรือการใช้เหตุผลแบบนี้มีแพร่หลายมากทีเดียว แต่ในที่สุดด้วยเหตุผลเป็นที่ประจักษ์ทั้งคำพูดและการกระทำของพระพุทธเจ้า ปัญจวัคคีย์จึงเชื่อและยอมรับฟังธรรมตริกตรองไปตามกระแสธรรมที่มีความเป็นเหตุเป็นผลจนได้บรรลุอรหัตตผลเป็นพระสาวกอย่างสมบูรณ์

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า การใช้เหตุผลแบบโลกีย์ปัญญา มีความเป็นไป ๒ ทาง คือ ๑) เป็นเบื้องต้นของการปฏิบัติเพื่อค้นหาความจริง ๒) อาจทำให้เสียเวลาเกิดความเนิ่นช้าในการแสวงหาความจริง จนนำไปสู่การไม่ประสบความสุข

๒) การใช้เหตุผลแบบโลกุตตรปัญญา การใช้เหตุผลนี้เริ่มมาตั้งแต่ครั้งที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ซึ่งในเบื้องต้นเป็นการใช้เหตุผลในระดับความคิด โดยพระองค์พิจารณาทบทวนปัจจุสมุปบาทแบบอนุโลมและปฏิโลม การพิจารณาปัจจุสมุปบาทอย่างนี้เป็นการคิดในเชิงเหตุผล โดยที่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ.. จนกระทั่งถึงชาติเป็นปัจจัยให้เกิด ชรา มรณะ โสกะ ปริเหวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส การพิจารณาปัจจุสมุปบาทแบบอนุโลมทำให้ทราบสาเหตุแห่งทุกข์ตลอดสาย ในการพิจารณาแบบปฏิโลม พิจารณาว่า เพราะอวิชชาดับไม่เหลือด้วยวิราคะ(มรรค) สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ จนกระทั่งถึงเพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเหวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงดับ เมื่อพิจารณาทั้งอนุโลมและปฏิโลมแต่ละครั้งเสร็จแล้ว ทรงเปล่งอุทานว่า

เมื่อใดแลธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่
เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป
เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ

^{๓๑}ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๕-๓๓๖/๔๐๔-๔๐๖.

อุทานคาถานี้กล่าวไว้ชัดเจนว่า ความสงสัยทั้งปวงสิ้นไปเพราะรัฐธรรมนูญพร้อมทั้งเหตุ โดยพระบาลีท่านใช้คำว่า “ยโตปชานาติ สเหตุมม” ต่อมาในเวลามัชฌิมยามก็ทรงพิจารณาทบทวน ปฏิจจสมุปบาทเหมือนเดิม แต่คราวนี้ทรงเปล่งอุทานว่า

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่
เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป
เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย

พระบาลีบทสุดท้ายของคาถานี้ มีว่า “ยโตชยํ ปจฺจยาณํ อเวทิกิ” และในเวลาปัจฉิมยาม พระองค์ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทอีก แล้วทรงเปล่งอุทานว่า

เมื่อใดแลธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่
เมื่อนั้นพราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนาเสียได้
ดูจพระอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสวฉะนั้น

จะเห็นได้ว่า การพิจารณาปฏิจจสมุปบาทแบบอนุโลมและปฏิโลม แสดงให้เห็นถึงระบบความคิดในเชิงเหตุผลของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นการคิดเชิงเหตุผลที่บริสุทธิ์ เพราะรู้แจ้งในธรรม รัฐธรรมนูญพร้อมทั้งเหตุแห่งธรรม รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลายและแสงสว่างแห่งปัญญาก็เกิดขึ้นดูจพระอาทิตย์อุทัยฉะนั้น

เมื่อความคิดของพระศาสดาผู้ตรัสรู้แจ้งแห่งสังขธรรมมีลักษณะเป็นเหตุเป็นผลอย่างนี้ จึงมีผลทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นไปในเชิงเหตุผล จะเห็นได้จากการเริ่มประกาศศาสนาแก่พระปัญจวัคคีย์ พระองค์ทรงเริ่มใช้วิธีการประกาศในเชิงเหตุผลทันที

หลังจากที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วและพิจารณานุคคผลที่จะรัฐธรรมนูญของพระองค์ได้แล้ว พระองค์ได้เสด็จไปโปรดพระปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ซึ่งในเบื้องต้นพระปัญจวัคคีย์ยังไม่เชื่อว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้และเป็นพระอรหันต์ มีการโต้วาทะกันไปมา ซึ่งลักษณะการโต้วาทะนี้แสดงให้เห็นการใช้เหตุผลอยู่ด้วย ดังคำของพระปัญจวัคคีย์และพระพุทธเจ้าได้ตอบกันว่า อาวุโสโคดมแม้ด้วยจริยานั้นแม้ด้วยปฏิบัติทานนั้น แม้ด้วยทุรกกริยานั้น พระองค์ก็ยังมีได้บรรลุอุตตริมนุสสรธรรมอันเป็นญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถ บัดนี้พระองค์เป็นผู้มักมากคลายความเพียรเวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมาก ไฉนจักบรรลุอุตตริมนุสสรธรรมอันเป็นญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถได้เล่า

นี่คือมรดกทางความคิดที่ลัทธิธรรมานตนหรือกลุ่มของศาสนาเช่นมีต่อเหล่าปัญจวัคคีย์อย่างมากจนไม่ยอมรับพระพุทธเจ้า โดยเหตุผลหลักที่ไม่ยอมเชื่อก็คือ ปัญจวัคคีย์มีแนวคิดอยู่ว่า การที่จะ

บรรลุลุตตริมนุสสรธรรมได้ต้องบำเพ็ญตบะอย่างยิ่งยวด หรือการจะประสบความสุขอันเป็นอมตะได้ก็ด้วยความทุกข์ยวดยิ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าทรงคลายความเพียรหันมาฉันอาหาร จึงเท่ากับว่าพระองค์จะประสบความสุขด้วยความสุขนั้นเป็นไปไม่ได้ อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าไม่ทรงละความพยายาม ทรงใช้พระดำรัสแบบเรียบง่ายยืนยันในสิ่งที่ทรงกระทำและบอกสิ่งใหม่ที่ได้พบเห็นว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตไม่เป็นคนหมกมุ่น ไม่ได้คลายความเพียร ไม่ได้เวียนมาเพื่อความเป็นคนหมกมุ่น ภิกษุทั้งหลายตถาคตเป็นอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงเร่งโยสโตสตัดเบาได้บรรลุอมตธรรมแล้วจะสั่งสอนจะแสดงธรรม พวกเธอเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอนไม่นานนัก ก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้แน่แท้”^{๓๒}

เหตุผลที่พระองค์ตอบคือทรงยืนยันว่า ไม่เป็นคนหมกมุ่น ไม่ได้คลายความเพียรและไม่เวียนมาเพื่อความเป็นคนหมกมุ่น นั่นคือทรงทำความเพียรอย่างที่ปัญญาจักคิย์เห็น^{๓๓} นั่นแหละแล้วพระองค์ก็ทรงสามารถตรัสรู้อมตธรรมเป็นอรหันต์สัมมาสัมพุทธะ และประโยคที่น่าสนใจอีกต่อมาก็คือพระดำรัสที่ว่า ถ้าปฏิบัติตามที่พระองค์สอนไม่ช้านานก็จักสามารถบรรลุประโยชน์ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่บรรดาบรรพชิตต้องการในปัจจุบันนี้เอง

อย่างไรก็ตาม ในเบื้องต้นท่าทีของปัญญาจักคิย์ยังลังเลสงสัย การที่พระปัญญาจักคิย์ไม่เชื่อว่าพระสมณโคดมว่าเป็นอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบนั้นคือ การที่จะเป็นพระอรหันต์และบรรลุธรรมได้ต้องปฏิบัติทุกกริยาที่เคร่งครัดตามแบบอย่างของพรหมณ์ทั้งหลายในอดีต แต่นี่พระสมณโคดมกลับทำตรงกันข้าม จึงไม่น่าเชื่อว่าจะได้ตรัสรู้อมตธรรม แม้พระพุทธเจ้าจะทรงยืนยันว่าได้ตรัสรู้อมตธรรมแล้วถึง ๒-๓ ครั้ง พระปัญญาจักคิย์ก็ยังไม่เชื่ออยู่นั่นเอง ในที่สุดพระองค์ได้ตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอยังจำได้หรือไม่ว่าถ้อยคำเช่นนี้เราได้เคยกล่าวในกาลก่อนแต่” พระปัญญาจักคิย์กราบทูลว่า “ถ้อยคำเช่นนี้ไม่เคยได้ฟังมาก่อนพระพุทธเจ้าข้า” คราวนี้พระปัญญาจักคิย์ยอมเชื่อด้วยดี

การใช้เหตุผลในเชิงความคิดสมัยก่อนตรัสรู้ นี่เป็นการใช้เหตุผลตามแนวของศาสนาเซน คือ เซนมีแนวความคิดและความเชื่อว่า การจะบรรลุโมกษะได้จะต้องบำเพ็ญตบะอย่างแรงกล้า มีการ

^{๓๒}วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒/๑๙.

^{๓๓}ในที่นี้พึงทราบว่ ความเพียรต่อนั้นเป็นความเพียรอีกแบบหนึ่งซึ่งพระพุทธเจ้าทรงเลิกทุกกริยา แล้วมาดำเนินตามทางสายกลางคือมาเสวยพระกระยาหาร จนร่างกายกระปรี่กระเป่ามีกำลัง จากนั้นก็ทรงฝึกฝนทางจิตจนบรรลุอมตธรรม

ทรมานตนด้วยวิธีการต่างๆ คำสอนของเซนมีอิทธิพลต่อนักบวชและนักพรตทั้งหลายในสมัยนั้นอย่างกว้างขวาง แนวคำสอนนี้ก็ปรากฏในพระพุทธรคสชา จะเห็นได้จากโพธิราชกุมารสูตรได้กล่าวถึงวิธีการของเซน โดยมีข้อความว่า **บุคคลจะไม่ประสบความสุขด้วยความสุข แต่บุคคลจะประสบความสุขด้วยความทุกข์เท่านั้น**

ตรรกแบบนี้เป็นสิ่งที่ยังปฏิเสธและอาจมีความหมายถึงตรรกของพราหมณ์ทั้งหลายด้วย ส่วนตรรกของพระองค์ เป็นตรรกแบบทางสายกลาง ที่ทรงได้จากตรรกแบบนี้ หรืออาจเรียกว่าเป็นตรรกแบบพลิกด้านหนึ่ง เขียนเป็นประโยคได้ดังนี้

บุคคลจะบรรลุความสุขได้ด้วยความสุขคือทรมานตนเอง พระโพธิสัตว์และฤๅษีทั้งหลายบำเพ็ญทุกรกิริยาดังนั้น พระโพธิสัตว์และฤๅษีทั้งหลายต้องบรรลุความสุข (อมตธรรม) แน่นนอนหรือไม่ก็เขียนในเชิงปฏิเสธว่า

บุคคลจะไม่ประสบความสุขด้วยความสุข พระสมณโคดมไม่ทำทุกรกิริยาเสียแล้ว

ดังนั้น พระสมณโคดมไม่บรรลุอมตธรรมแน่นอน

ในโพธิราชกุมารสูตรมีลักษณะการใช้เหตุผลในการแสวงหาความจริง โดยที่โพธิราชกุมารคิดว่าบุคคลจะต้องประสบความสุขจึงจะได้ความสุข หรือต้องแสวงหาความสุขด้วยการทรมานตนเสียก่อน เมื่อมีแนวคิดอย่างนี้จึงเกิดการบำเพ็ญตบะอย่างอภิกษุณีในรูปแบบต่างๆ ซึ่งพระพุทธรคทรงเคยทดลองมาแล้ว แต่ไม่ประสบความสำเร็จตามที่เขาสอนไว้ เมื่อพิจารณาว่าไม่ใช่ทางจึงเปลี่ยนแนวคิดใหม่ หันมาแสวงกัตตาทหารจนนำไปสู่การบรรลุธรรมในที่สุด

๔. บทสรุป

ผู้เขียนพิจารณาเห็นว่าสิ่งที่พระพุทธรคเจ้าเปลี่ยนแนวคิดจากการแสวงหาโมกษะแบบเซน มาเป็นแนวของพระองค์เองคือมัชฌิมาปฏิปทาครั้งนี้ถือเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญอย่างยิ่งใหญ่สำหรับมวลมนุษยชาติ มิฉะนั้นแล้วพระองค์ก็ไม่อาจบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ และหากพระองค์ปฏิบัติตามแบบเซนแล้วบรรลุโมกษะ ชาวพุทธทั้งหลายคงจะต้องดำเนินตามแบบอย่างที่ว่าพระองค์ทรงเคยปฏิบัติตัวอย่างแน่นอน นั่นคือพุทธบริษัทสี่ต้องบำเพ็ญตบะแบบเซน ครั้งนี้นับว่าเป็นพระปรีชาสามารถและความโศกดีของชาวพุทธที่พระพุทธรคเจ้าทรงเปลี่ยนแนวคิดแสวงหาความจริงมาเป็นมัชฌิมาปฏิปทา ชาวพุทธจึงได้ถือปฏิบัติได้อย่างเหมาะสมกับความสามารถของตน

การเปลี่ยนแนวคิดช่วงนี้นับว่าสำคัญมาก จึงนำพุทธดำรัสที่ตรัสแก่โพธิราชกุมารมานำเสนอ ดังนี้

ราชกุมาร อาตมภาพจึงมีความดำริต่อไปว่า “เราผู้มีกายชubbพอมมากอย่างนี้ จะบรรลุความสุขนั้นไม่ใช่ทำได้ง่ายเลย ทางที่ดี เราควรกินอาหารหยาบ คือข้าวสุกและขนมกุ่มมาส” อาตมภาพก็ฉันอาหารหยาบคือข้าวสุกและขนมกุ่มมาส ครั้งนั้น ภิกษุปัญจวัคคีย์เฝ้าบำรุงอาตมภาพ ด้วยหวังว่า “พระสมณโคตมบรรลุธรรมใด จักบอกธรรมนั้นแก่เราทั้งหลาย” เมื่อใด อาตมภาพฉันอาหารหยาบคือข้าวสุก และขนมกุ่มมาส เมื่อนั้น ภิกษุปัญจวัคคีย์นั้น ก็เบื่อหน่าย จากไปด้วยเข้าใจว่า “พระสมณโคตมมักมาก คลายความเพียร เวียนมาเพื่อความเป็นผู้มักมากเสียแล้ว” อาตมภาพฉันอาหารหยาบให้ร่างกายมีกำลัง สกัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ อาตมภาพน้อมจิตไปเพื่ออุปเพณีสถาบันุสติญาณ จุตูปปาตญาณ ...อาสวัชฌญาณ จึงได้บรรลุอรียสัง ๔ และรู้ว่าจิตหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงอาตมภาพบรรลุวิชชาที่ ๓ นี้ ในปัจฉิมยามแห่งราตรี กำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชชาก็เกิดขึ้น กำจัดความมืดได้แล้ว ความสว่างก็เกิดขึ้น เหมือนบุคคลผู้ไม่ประมาทมีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่^{๓๔}

ผลแห่งการเปลี่ยนแนวคิดจากการใช้เหตุผลแบบเซนมาเป็นเหตุผลแบบมัชฌิมาปฏิบัติ

ผลแห่งการเปลี่ยนแนวคิดซึ่งผู้เขียนมองว่าเป็นการเปลี่ยนตรรกแบบเซน หรือตรรกแบบอัตตทิลมถานุโยค มาเป็นตรรกแบบมัชฌิมาปฏิบัติครั้งนี้ถือเป็นประวัติศาสตร์สำคัญยิ่งที่ชาวพุทธพึงระลึกเสมอว่า แนวคิดและอุดมการณ์ทั้งหลายในอดีต หากบุคคลยึดถือโดยปราศจากปัญญาไตร่ตรองย่อมกลายเป็นการยึดถือที่เรียกว่าลัทธิพตปรามาสทันที

^{๓๔}ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๕-๓๓๖/๔๐๔๔๐๖.

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๐๐.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๖.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

กิริติ บุญเจือ. **ตรรกวิทยาทั่วไป.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๔.

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. **สายแรงแห่งนักคิด.** พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : ชัดเชดส์มีเดีย, ๒๕๔๙.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. **ตรรกศาสตร์.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน.** กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.

วศิน อินทสระ. **ตรรกศาสตร์พุทธศาสนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๘.

สมัคร บุราวาศ. **ปัญญาวิวัฒน์ เล่ม ๑.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, ๒๕๒๕.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **ปรัชญากรีก.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๒.

เอ็ม.เจ.ฮาร์มอน. **ความคิดทางการเมืองจากเพลโตถึงปัจจุบัน.** แปลโดย เสน่ห์ จามริก. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๕.

๒. ภาษาอังกฤษ

Sperry, R.W. Hemisphere. **Disconnection and unity in conscious awareness.** American Psychologist, 1968 .